

ENEIDA ÎN TRADUCEREA LUI G.I. TOHĂNEANU. NOTE DE LECTURĂ

LIVIU PETRU BERCEA

Cuvinte-cheie: *traducere, lexic, derivare, versificație*

Departa de mine gândul de a pune semnul egalității între cărțile pe care doresc să le compar în rândurile care urmează. Și încă o precizare: doar cărțile sunt comparabile și doar autorii lor. O singură perspectivă le „unește” și le face comparabile: efortul creator care stă la baza lor. În 1941, profesorul Al. Rosetti își încheia calitatea de director la Editura Fundațiilor Regale. Simțind că va fi schimbat, depune toate eforturile ca una dintre marile opere ale culturii noastre să poată apărea: *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* a lui G. Călinescu. Spre cinstea lui, D. Caracostea, care îi urmează lui Al. Rosetti, lasă lucrurile să-și urmeze traiectoria „normală” și volumul apare. La apariția monumentalului tom călinescian, Al. Rosetti îi scrie autorului rânduri elogioase, impresionat de realizarea magistrală a lui G. Călinescu. Păstrând proporțiile, reproduc alăturat scrisoarea, din cartea lui Ion Bălu, *Viața lui G. Călinescu* (București, Editura „Cartea Românească”, 1981), cu precizarea că rândurile i se potrivesc și Profesorului G. I. Tohăneanu, pentru traducerea *Eneidei*: „Tipografia a scos exemplarele de semnal la sfârșitul lunii iulie și directorul imprimeriei expedie imediat unul lui Al. Rosetti, care, copleșit de respect, vădit în scrierea cu majuscule a pronumelui de politețe, îi comunica la 31 iulie impresiile: < Am volumul D-tale pe masă! L-am citit în manuscris; în corectură; în coale. Recitesc acum ici și colo pasaje care mă încântă. Dar, de abia acum, realizez că ești un *maestru* (în

sens etimologic!). Atâtea pagini! Atâta muncă! Clipe, zile, ore, ani ! Ce forță! Ce facultate! Ce ușurință de a scrie! Și nicăieri oboseală, nu plictis...>” (p. 256). Restul scrisorii cuprinde aprecieri asupra relațiilor personale dintre cei doi oameni de cultură. Ele nu-și mai aveau locul aici... Nu pot însă trece peste apelativul cu care îl numeau învățăceii pe Profesorul G. I. Tohăneanu: **magistrul**.

1. Am fost „învățat” de foștii mei profesori de la Filologia timișoreană să citesc o carte care mă interesează „cu creionul în mână”. La apariția, acum două decenii, a noii traduceri, de către G. I. Tohăneanu, a *Eneidei*, am făcut acest lucru, iar exemplarul meu, de la editura de pe atunci „Antib”, devenită o „marcă” editorială de prestigiu, prin „Amarcord”, e doldora de însemnări, sublinieri, încercuiri de termeni, de sintagme, de elemente formative pentru cuvinte. Nu am făcut enumerarea acestor „ingrediente” pentru a-mi evidenția „munca”, ci din dorința de a reliefa interesul pe care mi l-a stârnit noul text al *Eneidei* (cunoșteam, pe atunci, traducerile lui Coșbuc, Lovinescu și Murărașu).

2. Trebuie să recunosc că parcurgerea textului epopeii vergiliene mi-a fost ghidată și înlesnită de „autoprezentarea” traducerii din *Prefața* semnată de către traducător. Conștient că traducerea sa va ivi numeroase uimiri și întrebări lectorului, Profesorul G. I. Tohăneanu își „justifică”, dacă se poate spune așa, opțiunile. Citatul, în ciuda lungimii sale, e necesar să fie făcut cunoscut: „Traducerea mea se străduie să rămână, și ea, fidelă textului, dar mai ales, spiritului vergilian. Oricât aș fi dorit să țin seama de exigențele cititorului modern de poezie, am fost nevoit, pentru ca <duhul arhaic> să se înstăpânească, să recurg la foarte puține neologisme, dar la un număr relativ mare de elemente lexicale și de forme gramaticale specifice <scripturilor române> de odinioară precum și la numeroși termeni <neliterari>, caracteristici nivelului popular al limbii. De asemenea, am preferat, nu o dată, formele verbale fără prefixul *în-* (*brânci*, *mreju*, *plini* în loc de *îmbrânci*, *înmreju*, *împlini*), pe de o parte, iar pe de alta, pe cele fără sufixe flexionare (*cotroape* <cotropește>, *potoale* <potolește>, *lucră* <lucrează>). Nu este vorba, aici, de o concesie făcută <tiraniei> versificației, ci de o opțiune de ordin

stilistic și estetic. În schimb, <necessitas metrica> m-a constrâns să solicit, adesea dubletele sau chiar tripletele silabico-accentuale. Firea mlădioasă a limbii române oferă poeților această posibilitate, pe care ei au folosit-o cu desfătare [...]

Pentru a face să se înfiripe și să se statornicească <atmosfera> adecvată – aceea a <vremii sure> – am reținut, de câteva ori, formele arhaice de genitiv ale articolului demonstrativ feminin: *cei* în loc de *celei*. Le-am extras din cronică, urmând însă pilda lui Eminescu, care, în *Scrisoarea V*, evocă <ochiul lumii *cei* antice>” (Publius Vergilius Maro, *Eneida*, Prefață și traducere din limba latină: G. I. Tohăneanu. Note și comentarii, glosar: Ioan Leric, Editura Antib, Timișoara, 1994, p. 29).

Profesorul mizează și pe „conlucrarea” cu lectorul, pe descoperirea de către acesta a ceea ce e aparte, inedit, în textul noii traduceri: „Cum cititorului nu-i place să fie <dăscălit>, opresc aici șirul exemplelor: astfel prevenit, el va putea descoperi singur – chiar fără să fie <specialist> – celelalte <abateri> de la...normă” (p. 29).

3. Reține, în primul rând, opțiunea pentru traducerea în endecasilabi iambici. Se poate compara această opțiune doar cu cele ale lui G. Coșbuc (traducerea din 1896) și D. Murărașu (traducerea din 1956), făcute în hexametri, metrul original, latinesc, al *Eneidei*, niciodată cu o versiune în proză, de pildă cu cea a lui Eugen Lovinescu. Probabil, mulți vor fi apreciat traducerea în hexametri, pentru cadența (oarecum) impecabilă, pentru sobrietate și pentru simplul motiv... că acesta e metrul *Eneidei*, deci ne apropie de textul de bază. G. I. Tohăneanu a ales soluția lui Teodor Naum, care tradusese fragmentar (cânturile I-VI) *Eneida* tot în endecasilab iambic. Deși optează pentru trăsături care dau textului patina arhaicității, de data aceasta G. I. Tohăneanu se dovedește mai aproape de timpurile posteroare Romei, vorba poetului, „cei antice”, justificându-și preferința pentru endecasilab: „Profesorul clujean (Teodor Naum – n. n.) a avut fericita inspirație să opteze pentru endecasilabul iambic, care devenise, de la Dante și Shakespeare încoace, versul tradițional al epicii înalte și al dramei. Mi-am însușit, fără preget, opțiunea ilustrului meu predecesor” (p. 29). Mai suplu,

dând traducătorului o mai mare libertate de mișcare, endecasilabul nu scade, calitativ, valorile contextului, potențând sigur caracterul alert al acțiunii sau acumularea de elemente specifice pentru portretizare sau pentru nararea unor evenimente. Cel mai potrivit procedeu pentru a-mi justifica afirmația ar fi compararea unor fragmente din textul latinesc al *Eneidei* cu corespondentele din traducerea Profesorului timișorean. Ele se ivesc însă în orice pagină, iar opțiunile mele ar fi, neîndoios, subiective. În plus, o asemenea comparație ar depăși simplele note de lectură de aici. Endecasilabul este și mai „ușor” de lecturat decât hexametru, sau cel puțin aceasta a fost impresia personală la citirea traducerii.

4. Nu am văzut nici măcar un rând din „caietele” de traducător ale lui G. I. Tohăneanu. Așadar, nu-i cunosc laboratorul secret în care a trudit neostoit pentru realizarea „integralei” Virgiliu („integrală”, pentru că așa cum știu specialiștii, tot la o editură timișoreană – „Amarcord” – au apărut, ulterior, și *Georgice*-le și *Bucolice*-le). Textul tradus este însă atât de curat sintactic, de firesc, de adecvat limbii române, încât impresia e de traducere fără opreliști sau reveniri, cuvintele, frazele, imaginile ivindu-se „dintr-un condei”, venindu-i traducătorului sub pană cu ușurință. Am comparat, din această perspectivă, traducerea Profesorului G. I. Tohăneanu cu una „modernă” care și-a propus ca obiectiv păstrarea, cât mai apropiată de original, a sintagmelor, a topicii, a lexicului. Nu știu dacă vreun cititor (cu excepția ieșeanului Nicolae Ionel, „traducătorul”) a putut parcurge traducerea *da capo al fine*. Dacă a făcut cineva gestul, e unul de eroism. Am avut însă confirmarea presupunerii și impresiei mele. Profesorul Ionel Funeriu, apropiat lui G. I. Tohăneanu, îmi mărturisește că traducerea e „curată”, doar ici-colo apar modificări în manuscrisele traducătorului. Ea stă dovadă încă o dată faptului că Profesorul cunoștea subtilitățile limbii latine (ca să nu mai vorbesc de cele ale limbii române), iar în omul G. I. Tohăneanu „zăcea” un poet autentic.

5. O impresie aparte produce *lexicul* la care apelează traducătorul. Nu mă mai refer aici la opțiunile Domniei sale pentru însemnele vechimii, despre care a vorbit în *Prefață*, ci la faptul că textul tradus surprinde prin numărul mare de **derivate virtuale** (le-

am numit așa, pentru că ele nu există realmente în limbă, niciun dicționar nu le înregistrează, dar devin posibile în optica traducătorului. Ele sunt creația Profesorului G. I. Tohăneanu, în spiritul derivării cu prefixe și, mai ales, cu sufixe, derivare, de altfel, bogată în limba română). Sufixe adjectivale, substantivale, verbale sau adverbiale sunt atașate unor termeni existenți în limbă, iar rezultatul este aparte: toate derivatele astfel obținute (plus câteva inovații de acest fel în aria compunerii) se constituie în mărci evidente ale atmosferei de vechime, de eroism de care este impregnată epopeea vergiliană. Aceste lexeme noi apar aproape în fiecare pagină, dar uneori abundă, fără să impieteze asupra percepției corecte a textului sau să supere retina. Având modele derivate existente din belșug în limba română, G. I. Tohăneanu „inovează”, creând noi combinații între cuvântul-bază și elementul formativ. Întrucât prezentele rânduri nu au pretenții științifice, nu m-a bântuit gândul vreunei sistematizări a acestor forme virtuale. Las să urmeze câteva exemple, nu tocmai la întâmplare. Substantive „noi” în lexicul traducerii de față apar aproape în fiecare pagină: *turbăciune, mișcăciune, greime, stâncime, ajutorință, mântuință, scutință, ostenință, drumaș, cetaș, bărdaș, dârzie, șireție, cruzie, puternicie*; adjective – așijderea, mai ales derivate cu sufixul *-nic*: *evlavnic, noianic, trebnic, scârbelnic, puhoinic, zornic, smernic, fiornic, grijnic, jălalnic* etc., dar și: *spăimos, sterpos, puteros, spăimântos, lăturiș* („lăturalnic”). Verbele iau naștere mai ales prin derivarea cu prefixe: *înlimăni, înveriga, încoifa, înspăima, însărbezi* dar și prin „deprefixarea” unor forme impuse în limba română cu prefix: *cuiba, plini, pestrița, prejmu* etc. pentru: *încuibă, împlini, împestrița, împrejmu* etc.

Pentru inventivitatea lexicală a traducătorului sunt sugestive și: *truncheș, mânaci, hrânaci, bujoriu, verșun, vânzol, larmăt* ș. a.

Un citat mai amplu poate exemplifica interesul lui G. I. Tohăneanu pentru „densitatea” de creații lexicale inedite, care îi aparțin (le-am marcat cu aldine): „Astfel grăind, el **zornic** se întoarță / La vatra-i; cere caii și, văzându-i, / Se bucură că freamătă sub ochii-i. / Chiar Oritia-i dase lui Pilumnus / În dar; mai **ninsurii** decât zăpada. / În goana lor ei lasă-n urmă vântul. / Stau roată împrejur

mânacii sprinteni. / Îi bat cu podul palmelor pe piepturi / Și netezesc cerbicele-**ncomate**. / Apoi își pune platoșa pe umeri, / Cu aur și-oricalc **încortășată** / Își potrivește la-ndemână spada, / Ia scutul, coiful cu penetul roșu...” (p. 585). Dacă adăugăm și derivatul deja cunoscut, **penet**, din ultimul vers, avem o imagine limpede a preferințelor traducătorului.

6. O ținută aparte au notele plasate după fiecare cânt. Aparțin unui fost student al Profesorului G. I. Tohăneanu, devenit dascăl la Chișineu Criș: Ioan Leric. Sunt remarcabile prin exactitatea informației conținute, prin sobrietatea exprimării și prin aria largă de cuprindere a conținutului: mitologie, lingvistică, istorie, geografie, științele naturii. Multe dintre aceste note mi-au înlesnit perceperea corectă a textului și mi-au oferit o perspectivă largă asupra culturii lui Vergilius.

7. Cele câteva neînsemnate erori tipografice care au scăpat vigilenței corectorilor nu umbresc cu nimic o operă transpusă în limba română cu o pasiune lingvistică și stilistică de invidiat.

Profesorul Gheorghe I. Tohăneanu și-a dovedit din plin dragostea „dintâi”: limba latină, dar a lucrat cu aceeași râvnă la zidirea unui templu întru cinstirea limbii române.

G. I. TOHĂNEANU'S TRANSLATION OF THE *AENEID*.
READING NOTES
(Abstract)

Keywords: *translation, vocabulary, derivation, versification*

The autor appreciates that the translation provided by Professor G. I. Tohăneanu represents a model of how to equate into Romanian a Latin text whose translation requires a good knowledge of the expressive subtleties within the two languages. This contribution particularly highlights the translator's personal lexic and prosodic choices, through which have been reached optimal stylistic equivalences.